

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки НАПН України
Лабораторія літературної освіти
Часопис «Українська література в загальноосвітній школі»

Перші Волошинські читання

Теорія і методика
навчання української літератури:
актуальні проблеми

Збірник наукових праць

Київ–2015

УДК 37.016:821.161.2(477)
ББК 74.268.3(4 Укр)

Редакційна колегія:

О. М. Топузов, директор Інституту педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук, професор – голова редакційної колегії;

С. О. Жила, завідувач кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, доктор педагогічних наук, професор;

О. М. Куцевол, професор кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор педагогічних наук, професор;

С. П. Паламар, завідувач лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Н. М. Логвіненко, старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки НАПН України, головний редактор часопису «Українська література в загальноосвітній школі», кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

О. Т. Черниш, літературний редактор часопису «Українська література в загальноосвітній школі».

Рецензенти:

Н. М. Бібік, головний науковий співробітник лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України, дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор;

О. О. Ісаєва, завідувач кафедри методики викладання російської мови та світової літератури НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор педагогічних наук, професор;

Л. П. Кожуховська, доцент кафедри лінгвістики і методики викладання української мови ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кандидат педагогічних наук, доцент.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №4 від 22 квітня 2013 року)*

Теорія і методика навчання української літератури: актуальні проблеми. Збірник наукових праць / Наук. ред. і упоряд. Логвіненко Н. М. – К. : Педагогічна думка, 2015. – 380 с.

ISBN 978-966-644-390-1

Відповідальна за випуск: **С. П. Паламар**

Збірник містить наукові розвідки актуальних проблем з теорії і методики навчання української літератури, що зроблені на основі досліджень науково-педагогічної спадщини члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Волошиної Ніли Йосипівни.

Видання адресовано науковцям, аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів, педагогам, студентам філологічних факультетів, а також усім, хто цікавиться методикою викладання літератури в загальноосвітніх школах і вишах.

ISBN 978-966-644-390-1

УДК 37.016:821.161.2(477)
ББК 74.268.3(4 Укр)

**Поглиблене
вивчення творчості
Тараса Шевченка
в компаративному аспекті**

Юрій Ковбасенко,
*кандидат педагогічних наук, професор
Гуманітарний інститут Київського
національного університету
імені Бориса Грінченка*

У статті розглянуто перспективні шляхи та прийоми поглибленого вивчення творчості Тараса Шевченка в контексті ідей методичної школи доктора педагогічних наук Ніли Волошиної. Теоретичні посилання проілюстровані прикладами компаративного аналізу поезій Тараса Шевченка в зіставленні з творами Горация, В. Шекспіра, О. Пушкіна.

Ключові слова: *поглиблене вивчення літератури, компаративний аналіз художнього тексту, літературний канон, ремінісценція, алюзія, прототекст, інтертекст.*

В статье рассматриваются перспективные пути и приемы углубленного изучения творчества Тараса Шевченко в контексте идей методологической школы Нилы Волошиной. Теоретические ссылки проиллюстрированы примерами компаративного анализа поэзии Тараса Шевченко в сопоставлении с произведениями Горация, В. Шекспира, А. Пушкина.

Ключевые слова: *углубленное изучение литературы, компаративный анализ художественного текста, литературный канон, реминисценция, аллюзия, прототекст, интертекст.*

In this article deals with effective ways of in-depth study of Taras Shevchenko in the context of ideas methodological School Nila Voloshina. Theoretical calculations are illustrated by examples of comparative analysis of poetry of Taras Shevchenko in compared with the works of Horace, William Shakespeare, Alexander Pushkin.

Keywords: *in-depth study of literature, comparative analysis of literary text, literary canon, reminiscence, allusion, prototext, intertext.*

Як засвідчили події останнього часу, Україна відчуває надзвичайно гострий дефіцит справжніх професіоналів, фахівців високого гатунку. Це стосується усіх галузей (військової, юридичної, економічної, медичної тощо), зокрема й гуманітарної. Нам слід відверто визнати й постійно пам'ятати про той факт, що в сучасному інформатизованому, жорстко конкурентному світі вижити й бути успішною, а тим більше увійти до

Розділ 1. Теоретико-методичні засади вивчення української літератури

світового співтовариства на гідних умовах зможе лише нація високоінтелектуальна і збагачена науковим і культурним багажем, виробленим людством протягом усієї його історії.

Одним із важливих шляхів досягнення цієї стратегічної мети є якісна літературна освіта, зокрема й особливо – поглиблене та взаємопов'язане вивчення української й зарубіжної літератур. Відоме гасло Тараса Шевченка «*і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*» стає особливо актуальним тоді, коли це «своє» умотивовано й системно порівнюється з «чужим». Йдеться про використання елементів компаративного аналізу художнього тексту (КАХТ) в процесі викладання шкільних курсів «Українська література» і «Світова література». Разом з тим, за справедливим зауваженням проф. А. В. Градовського, «практика компаративного вивчення літератури в середній школі ще не набула достатнього впровадження, носить, як правило, стихійний, епізодичний характер» [1, с. 211]. Усе сказане засвідчує *актуальність мети дослідження* – пошук ефективних шляхів і прийомів поглибленого вивчення творчості Тараса Шевченка в широкому світовому контексті, з використанням елементів КАХТ.

Як зазначила З. О. Шевченко, «уже в середніх класах у рамках стандартної сітки годин застосовується поступове «заглиблення» в художній твір, тобто створення умов засвоєння навчального матеріалу учнями на с к л а д н і ш о м у п о н я т і й н о м у р і в н і (розрядка моя – Ю. К.) з тим, щоб у старших класах учні вже мали сформовані уміння аналізувати літературні поняття і явища на високому інтелектуальному рівні, бути спроможними висловити власні погляди, самостійно розібратися в будь-якому художньому творі, дати йому оцінку...» [1, с. 171]. Передовсім це стосується тих класів, де українська і/чи зарубіжна література вивчається поглиблено. Так, у проєкті програми «Українська література» авторського колективу під керівництвом Н. Й. Волошиної запропоновано застосовувати елементи КАХТ у процесі вивчення вірша Т. Шевченка «Заповіт»: «...*Літературні паралелі*: Типологічна подібність творів «Заповіт» Т. Шевченка, «Пам'ятник» Горация, «Пам'ятник» О. Пушкіна» [3, с. 15]. Принагідно зауважу, що в цій випадку може йтися не лише про типологічну подібність, а й про генетичну спорідненість згаданих творів української і зарубіжної літератури.

Усі ці письменники (Гораций, Пушкін, Шевченко) перебувають у центрі своїх національних літературних канонів, а рекомендовані для зіставлення із «Заповітом» іноземні твори віднесені чинними шкільними програмами із зарубіжної літератури до кола текстуального вивчення, що полегшує роботу вчителя. Ось фрагмент анотації блоку програми, при-

свяченого творчості Горація: «...Ода «До Мельпомени» як початок традиції підбиття поетом підсумку свого творчого шляху. Мотив увічнення пам'яті про поета у його творчому доробку, який буде потрібен майбутнім поколінням» [3, с. 66]. Роботу творчих учителів-словесників значно полегшить також те, що запропонований колективом Н. Й. Волошиної шлях вивчення вірша Тараса Шевченка «Заповіт» корелює зі змістом ще й чинних підручників зі світової літератури: «...Римлянин Горацій... започаткував низку тем і мотивів, які згодом стали традиційними в світовій літературі. Передовсім це стосується мотиву підбиття поетом підсумку свого творчого життя, втіленого в знаменитій оді «До Мельпомени». Цей мотив згодом підхопили поети різних країн. Це англійці Вільям Шекспір («Державців монументи мармурові...») і Джон Мільтон («Пам'яті Шекспіра» («Пощо тобі, Шекспіре, те каміння...»)), і росіянин Олександр Пушкін («Я памятник себе воздвиг нерукотворный...»); і українець Максим Рильський (вірш «О. Пушкіну» («Ти пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»)) і пряме наслідування Горація: «Я пам'ятник собі поставив нетривалий...» [4, с. 238].

Отже, процес порівняння може бути «двоспрямованим»: з одного боку, українці можуть порівняти твори Шевченка із компарабельними текстами Горація, Пушкіна та ін., і, з другого боку, «зарубіжники» зіставляють твори іноземних поетів із поезіями Тараса Шевченка. Цікавий матеріал тут може дати дослідження процесу поетичної саморефлексії, зокрема – осмислення власного творчого доробку письменниками, котрі займають центральні позиції в канонах своїх національних літератур. Цю думку чітко сформулював О. Пушкін у вірші «Поету» («Поэт! не дорожи любовию народной...»): «Ты сам свой высший суд; / Всех строже оценишь умешь ты свой труд...»

Ця саморефлексія може відбуватися шляхом оцінки самими письменниками тих параметрів, котрі, на їхню думку, змогли б забезпечити їхнім творам «вічне тривання» в пам'яті багатьох поколінь. Нас цікавить, як письменник сам оцінює ті свої здобутки, котрі дозволяють йому сподіватися на місце в пам'яті прийдешніх поколінь, тобто на місце в каноні. За які саме заслуги він не забудеться, а «буде в славі цвісти» (Горацій), «будет долго любезен народу» (О. Пушкін), за що далекі нащадки його «не забудуть пом'янути незлим тихим словом» (Т. Шевченко).

Самооцінка письменником його власного внеску в літературу, його особистих «претензій на безсмертя» чи не найяскравіше втілюється в мотиві підбиття ним підсумку творчого життя (т. зв. мотив «пам'ятника»). «Вірш, роман чи п'єса охоплюють увесь комплекс людських страхів, включно із жахом смерті, котрий в літературному мистецтві трансфор-

мується в жадання к а н о н і з а ц і ї, потребу zostатися у спільній чи суспільній пам'яті... Усе обертається довкола смертності і безсмертя літературних творів. Звідки ж узялася ідея в і ч н о г о т р и в а н н я твору, котрий не загине і не буде забутий світом?» [7, с. 47]. Одним із перших і найяскравіших у світовій літературі втілень мотиву «життя у віках» творчої спадщини письменника є знаменита ода давньоримського поета Горация «До Мельпомени» (1 ст. до н. е.), яку часто називають просто – «Пам'ятник», що є одним із найцитованіших прототекстів світової літератури.

Увагу учнів можна звернути на те, що Гораций не лише п р о г н о з у є своє перебування в каноні, тобто те, що його творчу спадщину («частку кращу його») пам'ятатимуть далекі нащадки доти, доки «з Весталкою йтиме понтифік-жрець до Капітолію»¹. Тут наявна також своєрідна с а м о о ц і н к а поетом його власних творчих здобутків. Найбільшою своєю заслугою (а отже, й шансом на місце в каноні) поет вважає те, що він «вперше скласти зумів по-італійському еолійські пісні...», здійснивши мрію багатьох римських поетів, своїх попередників. Нарешті він, римлянин, зміг досягти тих вершин поетичної майстерності, які до того посідали лише всесвітньо відомі еллінські лірики, уродженці острова Лесбос – Сапфо і Алкей (7 ст. до н. е.), котрі створювали свої поезії на «божественному» (Платон) еолійському діалекті. Отже, найціннішим Гораций вважав передовсім е с т е т и ч н и й аспект своєї творчості.

У процесі рецепції та трансформації прототексту Горация його численні послідовники висували власні версії самооцінки свого творчого доробку, при цьому часто ставлячи собі в заслугу не тільки і не стільки саме художньо-естетичні параметри. Так, після певних вагань О. Пушкін підкреслив не естетичні, а насамперед м о р а л ь н о-е т и ч н і аспекти своєї творчості: «...И долго буду тем любезен я народу, / Что чувств я добрыя лирой пробуждал (первісно: «Что звуки новые для песен я обрел»². – Ю.К.), / Что в мой жестокий век восславил я Свободу / И милость к падшим призывал».

А що ж у Тараса Шевченка? Дослідники часто зіставляють його «Заповіт» із одою Горация «До Мельпомени»: «Поезією «Як умру, то похуйте...» завершується плідна Шевченкова осінь 1845 р. У змісті твору виявилася світоглядна й творча зрілість поета. Тут Шевченко використав відомий з тривалої літературної традиції (Гораций, Й.-В. Гете, П.-Ж. Беранже, Г. Р. Державін, О. С. Пушкін) жанр «пам'ятника» – поетичного заповіту...» [6, с. 629]. Аналіз творчої спадщини Шевченка свідчить про те, що він добре знав і творчо використав текст оди «До Мельпомени» не лише в «Заповіті», а й у інших своїх поезіях.

На уроці доречно порівняти втілення різними поетами мотиву, сказати б, «меж безсмертя» (до якого саме часу їх пам'ятатимуть нащадки?). У Горація це – «поки з Весталкою йтиме понтифік-жрець до Капітолію», в О.Пушкіна – «доколь в подлунном мире / Жив будет хоть один пиит», натомість у Т. Шевченка масштаби воістину космічні: «Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди; / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть!» («На вічну пам'ять Котляревському». 1838). Останні рядки звучать настільки монументально-виважено, що важко повірити в те, що їх написав щойно викуплений із кріпаччини 24-річний провінціал, який тільки-но починав свій поетичний шлях.

Одним із цікавих прикладів використання фрагментів Горацієвої оди як інтертексту у віршах Т. Шевченка є поезія «До Основ'яненка»: «...Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України! / Без золота, без каменю, / Без хитрої мови, / А голосна та правдива, / Як Господа слово...»[6, с. 628]. Тут також є ремінісценція з Горація, втілена в образах: 1) каменя (мармуру, граніту) як міцного довговічного матеріалу, з якого роблять пам'ятники, монументи (пор. «exegi monumentum»); 2) металу (міді, бронзи, золота) – елементу оздоба, а також матеріалу для написів на цих монументах (пор. «aere perennius»)³.

У добу Відродження ці Горацієві образи використав Вільям Шекспір у сонеті № 55: «Надгробків царських мрамурові плити / Переживе потужний мій рядок, / І образ твій, немов із міді литий, / У вічність перейде. Хоч воєн крок // Зруйнує все – і статуї, і трони, / Каменярами тесаний ґраніт, / Але твоєї із пісень корони / В тисячоліттях не забуде світ...» (переклад Д. Паламарчука).

Тут учителю доречно «перекинути місток» від Шекспіра до Шевченка. Дивно, але ще й сьогодні значна частина українців асоціює Т. Шевченка виключно з образом «письменника для мужиків» (М. Драгоманов), такого собі селянина в кожусі та смушевій шапці (як на його відомому автопортреті 1860 р., хоча, принагідно зауважу, що насправді замолоду він одягався як денді, за останньою тогочасною столичною модою). Тож учням доцільно пояснити, що Т. Шевченко, з одного боку, гарно знав життя і помисли народу і вмів задовольняти смаки й запити простолюду: «...З дівчатами на вигоні – / Гриця та веснянку, / А у шинку з парубками – / Сербина, Шинкарку, / З жонатими на бенкеті / (Де свекруха злая) – / Про тополку, лиху долю, / А потім – У гаю; / На базарі – про Лазаря, / Або, щоб те знали, / Тяжко-важко заспіває, / Як Січ руйновали...» («Перебендя»).

Проте, з другого боку, він був рафінованим інтелігентом, інтелектуалом найвищого гатунку, зокрема добре орієнтувався у творчості європейських письменників, а «Шекспіра возив із собою, куди б не їхав» [5, с. 294]. Не стверджуватиму, що згадані гораціанські мотиви Шевченко запозичував через «посередника-Шекспіра», але відзначене вище зближення інтерпретації образів каменю (граніту, мармуру) і золота (міді) в творах англійського і українського поетів цікаве вже саме по собі.

Отже, з одного боку, Т. Шевченко, як і В. Шекспір, рецепіює мотиви та образи оди «До Мельпомени», проте, з другого боку, суттєво трансформує їхню семантику, використовуючи їх уже не для підкреслення значного розміру та/або державницької величчї («в и щ е пірамід царських») чи довговічності («д о в ш е ніж мідь дзвінка») свого поетичного доробку, як це мало місце в Горація і Шекспіра, а для втілення важливої опозиції усїєї своєї творчості: підкреслення н е о ф і ц і о з н о с т і, не інтенційованості на офіційне визнання творчості справжнього українського поета в умовах Російської імперії.

Оскільки національно зорієнтована творчість Квітки-Основ'яненка, як і самого Шевченка, не вписувалась в офіційну доктрину шовіністичної російської імперської ідеології, то ці письменники не могли претендувати (та й ніколи не претендували) на офіційне визнання та пошанування, на «камінь і золото» офіційних російських монументів. Попри це Т. Шевченко висловлює не просто припущення чи сподівання, а й тверде переконання в тому, що попри все, «per aspera ad astra», творча спадщина українських письменників забуття таки уникне («*Наша дума, наша пісня / Не в мре, не загине*»). Показово, що «слово «дума» в цьому рядку іноді плумачиться звужено – лише як фольклорний жанр; більшість же дослідників справедливо вважає, що тут поет мав на увазі народний світогляд взагалі – й історичний, і політичний, і філософський – як народну самосвідомість, як ідеал майбутнього, виражений у всій народній творчості, включаючи й історичні думи та пісні» [6, с. 628—629].

Висновки. Таким чином, розгляд творів Тараса Шевченка в компаративному аспекті, в широкому світовому контексті є одним із ефективних шляхів їх поглибленого вивчення в школі. За такого підходу учні можуть вивчати його творчість не лише як окремішнє явище, а й у зіставленні з шедевралями творами найвидатніших поетів світу, котрі перебувають у центрі своїх національних літературних канонів (Горація, В. Шекспіра, О. Пушкіна та ін.). Саме таке вивчення може забезпечити досягнення учнями творчості Т. Шевченка й усїєї української літератури як вагомій складовій світового літературного й культурного процесу.

Примітки

1. Цікаво, що одним із сучасних титулів Папи Римського є саме «понтіфік».

2. Четверта строфа вірша О. Пушкіна первісно виглядала так: *«И долго буду тем любезен я народу, / Что звуки новые для песен я обрел, / Что вслед Радищеву восславил я Свободу / И милосердие воспел»*. Неважко помітити, що у цьому варіанті поезія російського поета була б ближчою до концепції Горация (пор.: *«Вперше скласти зумів по-італійському / Еолійські пісні»* – «...звуки новые для песен я обрел...»).

3. У деяких варіантах зустрічається заміна вислову «без каменю» на «без граніта», що нею «Шевченко розкрив смисл цього першого, який тлумачиться помилково як «коштовне каміння» (Словник мови Шевченка. – К., 1964. – Т. 1. – С. 314), тоді як ідеться про граніт офіційних пам'яток з пишномовними написами, що вихваляли царських вельмож; за Шевченком, духовний скарб народу не потребує офіційного уславлення» [6, с. 629]. Останню тезу слід відкоригувати: духовний скарб народу може й повинен уславлятися офіційно. Проте це можливо виключно у власній суверенній державі. Натомість у Російській імперії справжня, а не бутафорна, «українськість» офіційно визнаною бути не могла в принципі, і Шевченко це чудово усвідомлював.

Література

1. Волошина Н. Й., Бандура О. М., Гальонка О. А., Градовський А. В., Гречинська В. С., Жила С. О., Мазуркевич О. Р., Цимбалюк В. І., Шевченко З. О. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За ред. проф. Н. Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – 345 с.

2. Волошина Н. Й. (кер. колективу), Градовський А. В., Жила С. О., Ключек Г. Д., Логвіненко Н. М., Одинець І. В., Степанишин Б. І. Українська література. 5-12 класи: Проект програми // Українська література в загальноосвітній школі. – К., 2002. – С. 2–64.

3. Ковбасенко Ю. І. (кер. колективу), Наливайко Д. С., Гребницький Г. М., Півнюк Н. О., Баліна К. Н., Бітківська Г. В. Зарубіжна література. Програми середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання. 5–12 класи. – К.: Перун, 2005. – 112 с.

4. Ковбасенко Ю. І. Зарубіжна література: Підручник для профільних 11 класів (рівень стандарту). – К.: Грамота. – 2011. – 270 с.

5. Наливайко Д. Драгоманов – популяризатор Шевченка в Західній Європі // Збірник праць XVIII Шевченківської конференції. – К., 1971. – С. 294.

6. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837-1847. – 784 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev146.htm>

7. Harold Bloom. The Western Canon. Macmillan, London 1994. – 478 p.